

Lokale organisasjoner uten en nasjonal overbygning: Brannkassene 1816–1914

Local organisations without a national superstructure: Fire insurance mutuals, 1816–1914

Harald Espeli

Forsker 1, Institutt for rettsvitenskap og styring Handelshøyskolen BI

E-mail: Harald.Espeli@bi.no

ABSTRACT

This article analyses the establishment and successful diffusion of fire insurance mutuals in the Norwegian countryside between 1816 and World War I. Prior to the establishment of fire insurance mutuals, the only means of fire insurance of farm houses and farm outbuildings for Norwegian peasants and farmers was the state fire insurance company, Norges Brannkasse. Although the Norwegian fire insurance market was the most open in Europe, foreign insurance companies restricted themselves to insurance of chattels and stocks. However, their premiums were too expensive for peasants and farmers, who developed local fire insurance mutuals based on apportioned liability. They were mostly run by unpaid or symbolically remunerated elected representatives creating small administrative costs. The fire insurance mutuals also proved effective in coping with the challenges of moral hazard and asymmetric information. Thus, fire damages were lower than in Norges Brannkasse. From 1890s the fire insurance mutuals insured larger values than Norges Brannkasse in the countryside. Thus, the fire insurance mutuals played an important role in the economic modernization of the countryside until World War I.

I 1816 ble den første lokale brannkassen i Norge, Land i Oppland, etablert basert på gjensidig solidarisk ansvar. Det ble starten på en lokalt forankret organisasjonsform med stor variasjonsbredde og konkurranseevne. Fra midt på 1800-tallet var brannkassene i rask vekst, og fra omkring 1870 var de omtrent like store, og fra ca. 1890 klart større enn statlige Norges Brannkasse i å brannforsikre bygninger og løsøre i landkommunene. Forspranget økte frem mot 1. verdenskrig. Brannkassene var svært viktige gjennom å forsikre den økte kapitalbindingen i bygninger og (drifts-)løsøre på landsbygda og gi incitament og økonomisk sikkerhet til den enkelte til slike investeringer. Brannforsikring ble en forutsetning for

å få pantelån i offentlige eller private kredittinstitusjoner. Brannkassene spilte derfor en viktig rolle i den relativt raske moderniseringen av jordbruket og Bygde-Norge fra midten av 1800-tallet gjennom å brannforsikre store deler av den økte kapitalinnsatsen med rimelige premier og tilfredsstillende sikkerhet. Denne artikkelen beskriver og forklarer brannkassenes fremvekst og suksess frem til 1. verdenskrig.

Frem til 1922, da Samtrygd ble etablert for å sørge for at brannkassene kunne reassurere deler av sine risikoer på en kostnadseffektiv måte, fantes det ingen nasjonal overbygning eller samarbeidsorgan for organisasjonsformen. Samtrygd utviklet seg til dagens Gjensidige ASA, som de fleste brannkassene på ulike måter etter hvert ble en del av.¹

Norske historikere har, med enkelte unntak,² knapt vært opptatt av brannforsikringens betydning for kapitalakkumulasjonen og derigjennom for Norges økonomiske utvikling i denne perioden. Det samme gjelder nyere regional-/fylkeshistorisk forskning.³ Sett på bakgrunn av hvor viktig brannforsikring var i å sikre kapitaldannelsen ved å gi kreditorer sikkerhet for lån og å redusere eiernes risiko ved brann, er dette overraskende. Heller ikke i den lokalhistoriske litteraturen har brannforsikring vært viet nevneverdig oppmerksomhet.⁴ Kontrasten mellom den hyppige bruken av branntakster som kilde i gårdshistoriene og den manglende interessen for brannforsikring som risikohåndtering, er påfallende. Det finnes tallrike bedriftshistorier om brannkasser som for en del ligger til grunn for denne artikkelen.

Fremveksten av de lokale brannkassene er også relevant i debatten om historikeren Francis Sejersteds tese om utviklingen av demokratisk kapitalisme i Norge. Brannkassene var organisert etter demokratiske styringsprinsipper, og hadde en bred forankring på landsbygda.

INFORMASJONSSKJEVHETER, ADFERDSRISIKO OG SOLIDARISK ANSVAR

Å forsikre, eller assurere, betyr rent språklig å «hevde som sikkert, garantere».⁵ Hva som har blitt forstått som forsikring har endret seg over tid. Kjernen har imidlertid alltid vært risikooverføring, det vil si at noen overtar den økonomiske risikoen knyttet til bestemte skadegjørende hendelser for en vare eller tjeneste mot betaling/premie.⁶

Informasjonsskjevheter og adferdsrisiko er to av hovedutfordringene ved risikooverføring fra den forsikrede til forsikringsselskapet. Disse utfordringene analyseres ofte som to ulike typer prinsippal-agent-problemer. Den første typen inntreffer når forsikringstakeren (agenten) har informasjon som ikke er kjent for forsikringsselskapet (prinsippalen), for eksempel om en bygnings kvaliteter og vedlikehold som kan øke risikoen for brann eller hvor raskt en brann vil spre seg. Dette kan føre til skjev utvelgelse (adverse selection) og feil prising av forsikringsobjektets risiko.

Adferdsrisiko dreier seg i verste fall om bevisst forsikringssvindel, men mer generelt om adferd i strid med forsikringsvilkårene og som normalt ikke kan avdekkes uten svært

1. For en omfattende fremstilling av Gjensidiges historie, se Espeli og Bergh 2016.

2. Johnsen 1942, Johnsen 1956. Se også Færden 1967.

3. Angell, Byrkjeland, og Grove 2015, Hoel 2017. Sistnevnte utnytter ikke Førsund 1995.

4. Det gjelder også bygder med store og gamle brannkasser som Ringsaker, jf. Feiring 1998.

5. I de Caprona 2013.

6. Engh 2000, s. 46–47.

omfattende undersøkelser.⁷ Eksempler på dette varierer fra ildspåsettelse og ulike former for grov uaktsomhet som manglende vedlikehold til å kreve erstatning for ting som ikke har blitt ødelagt ved en brann. Den gjensidige organisasjonsformen basert på solidarisk ansvar hadde etter alt å dømme viktige konkurransefortrinn innenfor skadeforsikring av relativt stabile verdier på 1800-tallet. Disse fordelene knyttet seg blant annet til håndtering av informasjonsskjevheter og adferdsrisiko i oversiktlige lokalsamfunn, som jeg kommer tilbake til.⁸

Ved brannforsikring av bygninger var forsikringstakerens gjenoppbyggingsplikt et viktig vilkår for å motvirke forsikringssvindler med et rent finansielt siktemål. De lokale brannkassene kopierte gjenoppbyggingsplikten fra Norges Brannkasse. Hvis bygningen ikke ble gjenoppbygd, ble det heller ikke utbetalt erstatning.⁹ Brannforsikringens formål var å sikre seg mot tap, ikke å bidra til at forsikringstaker kom ut bedre finansielt sett etter en brann.

Forsikringsforeningene ligner på det vi i dag kaller ansvarlige selskap (ANS) med delt ansvar (DA), det vil si at medlemmenes ansvar stod i forhold til deres forsikrede verdier. I den grad ikke alle medlemmene kunne møte sitt pro rata ansvar på grunn av insolvens, ble det gjennom rettspraksis fastslått at det gjensidige økonomiske ansvaret kunne utlignes på de øvrige medlemmene.¹⁰ En av de få brannkasser som satte en grense for det individuelle ansvaret, var Stange og Romedal. Dens vedtekter fra 1848 begrenset etterutligningen til drøyt to ganger årlig premie.¹¹ I og med at mange brannkasser aksepterte å forsikre enkelt- risikoer som kunne utgjøre opp til fem prosent av sitt totale forsikringsansvar uten å reasurere slike enkeltrisikoer, kunne det solidariske ansvaret bli langt mer omfattende.

ET ÅPENT FORSIKRINGSMARKED PÅ 1800-TALLET

Fra 1814, og særlig fra 1846/47 da Norges Brannkasses monopol på bygningsforsikring i byene ble opphevet, var det norske skadeforsikringsmarkedet ett av de mest åpne i den vestlige verden, og mer åpent enn i Sverige og Danmark. Utenlandske selskap behøvde ingen form for godkjenning for å selge brannforsikring i Norge.¹² Avtalefriheten innebar at man kunne etablere norske brannforsikringsselskap uten statlig godkjenning frem til 1912. Det ble krevd i blant annet tysk og svensk rett. Den liberalistiske forsikringspolitikken innebar ikke at staten var helt fraværende. Loven om forrettigheter for forsikringsforeninger fra 1839 innebar en frivillig autorisasjonsordning som ga norske forsikringsselskap enkelte viktige fordeler. Norges Brannkasse ble dessuten på ulike måter skjermet mot konkurransen fra de lokale brannkassene. Det skjedde blant annet gjennom pantelånevilkårene i den statlige hypotekbanken, etablert i 1852, som i utgangspunktet la til grunn at den pantsatte eiendommens bygninger skulle være forsikret i det statlige forsikringsselskapet.¹³

De 81 utenlandske brannforsikringsselskapene som etablerte seg i Norge frem til omkring 1900, gjorde det som oftest gjennom en norsk generalagent som engasjerte lokale

7. Sandmo og Hagen 1992, s. 44 ff.; Ligon og Thistle 2005, Hansmann 1985, s. 145 ff.

8. Smith og Stutzer 1995, Hansmann 1985, Gottlieb 2007.

9. Johnsen 1956, s. 369 ff.; *Norsk Forsikrings Årbok* 1914, s. 67–68.

10. Platou 1906, s. 239 ff. Se også *Norsk Forsikrings Årbok* 1914, s. 69.

11. Skeibrok-Heskestad 1948, s. 16 og 23.

12. Pearson og Lönnborg 2008, s. 78–81.

13. Espeli og Bergh 2016, s. 73–74.

provisjonssalgsgenter. De utenlandske selskapene konsentrerte seg om løseforsikring og etter hvert industriforsikring på samme måte som de norske aksjeforsikringsselskapene som vokste frem fra 1838.¹⁴ Fra 1870- og 1880-tallet kunne stadig flere bygder, særlig gjennom sin regionby, velge mellom flere selskap for brannforsikring av innbo og løse.¹⁵ Brannforsikring av boliger og driftsbygninger i jordbruket ble overlatt til Norges Brannkasse, som møtte stadig større konkurranse fra de lokale brannkassene.

Det åpne norske skadeforsikringsmarkedet innebar ikke at skipsfart og jordbruk fikk tilfredsstillende forsikringsløsninger gjennom utenlandske tilbydere eller av de nye norske aksjeforsikringsselskapene. Fraværet av prismessig tilfredsstillende forsikringstilbud bidro til organisatoriske innovasjoner, gjensidige forsikringsforeninger. Den gjensidige organisasjonsformen fikk sitt nasjonale gjennombrudd i skipsforsikring i 1840-årene i konkurranse med sjøforsikringsmarkedene i blant annet London og Hamburg. Det fantes likevel knapt noen koblinger mellom skipsforsikringsforeningene, som raskt fikk en profesjonell administrasjon, og brannkassene, som med enkelte unntak ble drevet av de tillitsvalgte mot minimal godtgjørelse.¹⁶

BØNDENES STORE OG ØKENDE FORSIKRINGSBEHOV

Frem til forrige århundreskifte bodde mer enn 2/3 av befolkningen på landsbygda. Flesteparten av disse hadde sitt levebrød fra jordbruk og skogbruk eller mindre virksomheter direkte knyttet til disse. Jordbruket gjennomgikk grunnleggende endringer på 1800-tallet, med økt orientering mot markedet som voksende byer og tettsteder representerte. Det innebar en omlegging fra et ensidig åkerbruk til vekselbruk med langt større vektlegging av husdyrproduksjon og særlig melkeproduksjon fra andre halvdel av 1800-tallet. Det medførte et langt mer kapitalkrevende jordbruk, som nye større driftsbygninger, som måtte brannforsikres hvis de var pantelånsfinansierte. Kapitalen knyttet til avling, husdyr og den voksende redskaps- og maskinparken var også betydelig.

Statistisk sentralbyrå (SSB) har beregnet at verdien av driftsbygningene på norske gårdsbruk i 1899 utgjorde 425 millioner kroner, mens verdien av redskaper og maskiner representerte 63 millioner kroner. Verdiene av avling og husdyr finnes det ikke tilsvarende beregninger for. De store kapitalverdiene i norsk jordbruk forstås best ved å sammenligne med den faste realkapitalen i bergverk og industri som utgjorde 282 millioner kroner og handelsflåten 226 millioner kroner i 1899. Verdiene av boliger på landsbasis utgjorde 1283 millioner kroner. Trolig tilhørte nærmere halvparten av disse boligverdiene landbruket.¹⁷ Oppbyggingen av de store kapitalverdiene i jordbruket hadde ikke vært mulig uten en kostnadseffektiv brannforsikring.

BRANNKASSENES OPPKOMST

«Opmuntret ved de mange Ildebrander, hvorved saa mange Mands Velferd er lagt i Aske, har undertegnede bestemt – ». Slik innledes den lokale tingprotokollen om stiftelsen av *Den*

14. Færden 1967, s. 324–325, Pearson og Lönnborg 2008, s. 64.

15. F.eks. Amtmannsberetning Kristians Amt 1881–1885, s. 15.

16. Espeli 2011.

17. Statistisk sentralbyrå 1979, s. 106–107.

frivillige Brandindretning paa Toten 3. juli 1819. 522 bønder underskrev dokumentet. Formålet var å hindre at den brannlidte måtte gå en ydmykende tiggergang til sine sambygdinger og be om frivillige bidrag til gjenoppbyggingen. Slik tiggergang, med eller uten aksept fra myndighetene, som gjerne ga skattefrihet for brannlidte en periode, var utbredt på 1700-tallet etter ødeleggende branner på gårdsbruk. Samtidig innebar medlemmenes solidariske ansvar at de ikke lenger etter sedvane var forpliktet til å tilby «nogen udenfor Distriktet nogen Opreisning for Brandskade».¹⁸ Det var slik sett en geografisk lukket forening. Brannkassen i Ringsaker, etablert fire år senere, gikk mer drastisk til verks for å utrydde tiggerliggende ordninger. Hvis det ble dokumentert at et medlem hadde «givet Brandhjælp til nogen Omløpende», måtte vedkommende betale en mulkt på fem spesidaler.¹⁹

En grunn til den store oppslutningen var at Toten hadde blitt utsatt for en rekke storbranner i 1817 og 1818. I tillegg hadde Toten en omfattende småindustri og gårdsbrennerier som var kapitalkrevende og brannfarlige.²⁰ Det bidro også til oppslutningen at medlemmene ikke måtte betale noen premie før en brannskade skulle erstattes. Da forpliktet hvert medlem seg til å betale sin andel av erstatningen i løpet av tre måneder. Forutsetningen for foreningens solidariske ansvar var tillit, men stifterne var ikke naive. Medlemmene skulle selv forestå branntakseringen av sine bygninger, men de oppnevnte takstmenn skulle ikke akseptere en høyere takst enn «Husenes Værdi». På den annen side synes vedtektene å ha åpnet for at medlemmene kunne velge en lavere takst enn fullverdi – det som kalles førsterisikoforsikring. Etter en brann måtte det skadelidte medlem skaffe to edsvorne menn som kunne bevitne hvilke verdier som var gått tapt. I tillegg var medlemmene pålagt å informere brannkassens ledelse om alle vesentlige endringer av forsikringsforholdet. For å redusere skadeomfanget av en brann, anskaffet foreningen brannsprøyter. Det viktigste tiltaket for å redusere brannrisikoen var engasjement av feier. Han fikk et omfattende ansvar. Pipene skulle ikke bare feies hver «1 ½ Maaned». Feieren ble også pålagt å påpeke svakheter ved ildstedet og pipa og rot og uorden til brannkassen og forsikringstakeren, som måtte «bære det Tab» som dette eventuelt medførte.²¹ Kravet om brannslukningsutstyr som en del av forsikringsavtalen var en innovasjon som mange brannkasser kopierte.

Brannkassen på Toten, inklusive Vardal fra 1837, forble en av landets største. I 1860 utgjorde avling og løsøre halvparten av dens forsikrede verdier. Dens markedsandel må ha vært høy i kraft av sin gunstige premie på én promille, halvparten av Norges Brannkasses.²²

De første brannkassene var konsentrert rundt Mjøsa og Trondheimsfjorden, områder der markedsorientert jordbruk slo igjennom tidlig. Brannkassene i Hedmark og Oppland lå så nær hverandre at det sannsynligvis fantes ulike former for direkte idéutveksling mellom bygdeelitene, i samsvar med geografisk spredningsteori for organisatoriske innovasjoner.²³ I enkelte bygder fungerte sogneselskapene, medlemsforeningene i Det kongelige Selskap for Norges Vel, startet i 1809, som initiativtakere.²⁴

18. Festad og Øftstås 1937, s. 17–24. Om tiltak for å dekke tap etter gårdsbrann på 1700-tallet, Lorange 1935, s. 191 ff.

19. Midthaug 1943, s. 15.

20. Tranberg 2007, Tveite 2007, s. 240.

21. Festad og Øftstås 1937, s. 19–23.

22. Amtmannsberetning for Kristians Amt 1856–1860, s. 15, Johnsen 1956, s. 507.

23. Hägerstrand 1953. Se også Gulsrud 1983, s. 27 ff.

24. Hasund 1941, s. 185–187, Wien 1956, s. 23, Øverland 1909, s. 133–134.

I Ringsaker var sogneselskapets styre ikke bare brannkassens initiativtaker i 1823, men også dens første styre. Vedtektene viste at stifterne, som inkluderte presten og to offiserer, var forsikrings- og organisasjonskyndige. Takseringen skulle skje etter prinsippet om gjenanskaffelsesverdi. Mens premien for alle bygninger, også smier, badstuer og kvernhus, som ble nektet forsikring fra 1842 var den samme, ble premiene for forsikringen av husdyr, avling og løsøre differensiert. Det var den første premiedifferensieringen i Norge for ulike typer driftsløsøre ut fra en risikovurdering.²⁵

Brannkassen kombinerte rollen som forsikringsselskap med banklignende funksjoner, også etter at Ringsaker Sparebank ble etablert i 1847.²⁶ Medlemmene skulle nemlig betale en årlig kontingent på en halv skjepe, som var omkring 8,75 liter, «godt Byg(g)» per 100 spesidaler takstverdi. Kontingenten skulle imidlertid ikke brukes til erstatninger, men til et fond som ble lånt ut som vekselobligasjoner lokalt. Erstatninger ble utlignet særskilt.

I Fåberg var det bygdas lensmann (1811–1849) Niels Fliflet, som stod bak brannkassen og var dens formann de fire første årene.²⁷ I Gausdal spilte bonden Østen Ovren en hovedrolle. Ovren hadde blitt kjent med forsikrings spørsmål som stortingsrepresentant i 1821 og 1822.²⁸

Den geografiske nærheten er påfallende for de fem brannkassene som ble etablert i Nord-Trøndelag i 1830-årene. De var lokalisert i de gode jordbruksbygdene ved Trondheimsfjorden, og ble fulgt av fem til i samme område frem til 1845. Vi vet lite om deres etablering,²⁹ men relativt mer om deres virksomhet på 1850-tallet. Brannkassene i Nord-Trøndelag er blant de få der vi har opplysninger om medlemmenes sosiale sammensetning. Både i 1850 og i 1855 finnes medlemstall fordelt mellom «Gaardbrugere» og «Huusmænd» og med en stabil fordeling. Av knapt 4200 medlemmer fordelt på 11 brannkasser i 1855 var et knapt mindretall, 46 prosent, husmenn. I Ytterøya brannkasse var husmennene nesten dobbelt så mange som gårdbrukerne. Også i Beitstaden var husmennene i klart flertall, mens selveierne var i klare flertall på Inderøy og i Verdalen. Målt ut fra forsikringsverdi var husmennenes andel rimeligvis langt lavere. I Forr, Egge og Føllings Brandassurance-Forening utgjorde imidlertid husmennenes bygninger 28 prosent av den totale forsikringsverdien.³⁰

I Nord-Trøndelag var brannkassene en demokratisk organisasjonsform som også omfattet de mindre bemidlede deler av jordbruksbefolkningen. Det samme var tilfellet i Rennebu fra 1847 og Fron fra 1860.³¹ For husmennene var Norges Brannkasse utelukket på grunn av de store kostnader den offentlige takseringen innebar. Slik taksering var en forutsetning for forsikring i Norges Brannkasse. Frem til 1846 administrerte sorenskriverne branntakstene på landet. De hadde krav på romslig skyss- og kostgodtgjørelse. I Numedal skal takseringskostnadene ha utgjort det syvdobbelte av årspremien.³² Brannkassenes takseringssystem baserte seg på tillitsvalgte med liten eller symbolsk godtgjørelse. Fra 1846 sank riktignok Norges Brannkasses kostnader, fordi lensmennene ble krumtappen i dens offentlige takseringssystem.

25. Midthaug 1943, s. 9–21.

26. Feiring 1998, s. 154 ff.

27. *Lillehammer Tilskuer* 8.11.1926.

28. Steenstrup 1927, Lindstøl 1914, s. 679.

29. Se dog Holmlimo 1982.

30. Amtmannsberetningen Nordre Trondhjem 1845–1850, s. 44, 1851–1855, s. 28.

31. Gilberg 1997, s. 20, Lillevold 1960, s. 70 ff.

32. Brannforsikringskommisjonen av 1897–1901, s. 16, Lorange 1944, s. 5–6

Gran Prestegjelds Private Brandindretning i Oppland ble stiftet i 1855. Allerede fra starten av ble det satt i gang skadeforebyggende tiltak. Brannsprøyter, slanger og brannseil ble fordelt utover bygda, så utstyret var tilgjengelig i det enkelte bygdelag dersom det oppstod brann. Utstyret ble plassert hos privatpersoner de første årene. Fra 1899 og et par tiår framover ble det bygget spesielle brannsprøytehus sentralt i grendene og ofte plassert i veikryss.

Her et brannsprøytehus ved Eidsand som ble vedtatt oppført i 1911. Huset ble flyttet til fri-luftsmuseet på Hadeland Folkemuseum i 1975. Hadeland Folkemuseum.

SKEPSIS I REGJERINGEN, MEN STØTTE FRA STORTINGET

Loven om rettigheter for assuranceforeninger som ble vedtatt i 1839, var den første politiske anerkjennelse av brannkassenes samfunnsnyttige rolle og innebar en oppmuntring til etablering av slike. Loven ga foreninger som fikk sine vedtekter godkjent av regjeringen enkelte fordeler. Viktigst var retten til å drive inn kontingent eller premie i løpet av seks måneder uten å måtte ta i bruk kompliserte og ressurskrevende rettslige skritt. I sin utlånsvirksomhet kunne de kreve sikkerhet fra mer enn én ansvarlig for vekselobligasjoner som foreningen diskonterte. I tillegg kunne deres forsikringsavtaler skrives på ustempelt papir slik at stempelavgiften bortfalt.³³

Loven ble drevet frem av to ulike prosesser. Den ene hadde sitt utgangspunkt i et privat lovforslag om rettigheter for «Brandassurance-Foreninger paa Landet» fra to stortingsrepresentanter. Peder Borgen stod sentralt i Værdalens Brandassurance-Selskab, etablert i

33. Johnsen 1942, s. 421–422.

1832, mens Johan C. Schjefloe ble den første ordføreren i Sparbu, der brannkassen var etablert i 1829.³⁴ Deres forslag, som i hovedsak ble innarbeidet i 1839-loven, reflekterte erfaringer fra brannkassenes driftsmessige utfordringer.

Det andre drivkraften kom fra de nye sjøforsikringsforeningene. Den første, Langesundsfjordens Skibs-Assurance-Forening, som ble etablert i begynnelsen av 1837, ba Finansdepartementet om fritak for bruken av stemplet papir. I mai 1837 innvilget departementet et slikt avgiftsfritak. Departementet vurderte også om sjøassuranseforeninger burde få andre forrettigheter på linje med sparebankene. Utvalget som utredet saken var positivt. Finansdepartementet sluttet seg med ett viktig unntak til utvalgets konklusjoner: Slike forrettigheter burde ikke gis til brannforsikringsforeninger på landsbygda fordi Norges Brannkasse forsikret slike objekter.³⁵ Stortingsrepresentant Rasmus Hansen, en av stifterne av Skogn brannkasse i 1834, fremmet da et lovforslag som også omfattet brannforsikringsforeninger på landet.³⁶

Begge forslagene ble behandlet av Stortingets næringskomité nr. 1, der Hansen var sekretær. Komiteen slo fast at selv om man «hadde den letteste Adgang til at tegne al mulig Assurance i Udlandet», var det viktig å fremme utviklingen av norske forsikringsselskap for å fremme «Nationalformuens Forøgelse», det vil si økonomisk vekst. Komiteen erkjente de store utfordringer som norskeide forsikringsselskap møtte. Det var derfor «en Opgave af megen Vigtighed» å legge forholdene til rette. Komiteen fant ingen grunn til at Norges Brannkasse skulle skjermes mot konkurranse på landsbygda slik som i byene. En bonde måtte ha rett til å forsikre sine hus og sin avling på den måten «han finder mest passende og hensiktsmæssig for sig». Stortinget vedtok komiteens innstilling.³⁷

Lovens fullmaktspreg ga Finansdepartementet stort handlingsrom. Stortingets støtte til brannkassene preget ikke regjeringens vurdering av den første approbasjonssøknaden i 1840 fra Melhuus Præstegjælds Brandassuranceforening, selv om den ble anbefalt av lokale embetsmenn. Søknaden ble behandlet av Norges Brannkasse i Finansdepartementet og avvist. Man var kritisk til en rekke sider ved foreningens vedtekter. Brannutsatte bygninger som badstue, smie og tørkehus kunne ikke forsikres; etterskudds-, ikke forskuddskontingent var planlagt; og bare 2/3 av takstverdien skulle erstattes. I tillegg var risikoen for stor, i og med at foreningen ikke omfattet et større område.³⁸

Avslaget gikk på tvers av anbefalingen fra Tilsynskomiteen, som var et statlig organ opprettet i 1817 for å føre tilsyn med private forsørgelses- og understøttelsesselskap. Tilsynskomiteen mente at selv om risikoen for forsikringstakerne i små foreninger var høyere enn myndighetene kunne ønske, var alternativet som oftest fravær av forsikring. Det beste måtte ikke bli det godes fiende.³⁹

Etter mindre vedtektsendringer ba Melhus brannkasse om ny behandling. Den understreket at foreningen var opprettet for å imøtekomme intensjonene bak loven av 1839. Det var derfor uforståelig dersom departementet ville nekte den lovens fordeler som ville

34. Stortingsforhandlingene (SF), Odelstingstidende (OT) 6.4.1836, s. 257–258, Lindstøl 1914, s.117, 762.

35. SF, OT 20.2.1839, s. 597–624, sitat 618.

36. SF, OT 1836, s. 597, 625. Om Hansen se Færden 1967, s. 379; Lindstøl 1914, s. 341–342; Lindstøl 1915: 197.

37. SF, OT 12.7.1839, s. 624 ff. sitat 629, 656.

38. Færden 1967, s. 379–380.

39. Færden 1967, s. 380–381 og 548 ff.

«styrke dens Kredit og lette dens Bestyrelse ... for ikke juridiske Mænd», det vil si menn uten juridisk utdanning.⁴⁰

Klagen fra Melhus ble behandlet sammen med søknaden fra brannkassen i Veøy i Romsdal, etablert i 1841. Finansdepartementet må ha vært i tvil om holdbarheten av egne argumenter, som minnet om vikarierende motiver på vegne av Norges Brannkasse.⁴¹ I 1842 fikk brannkassene i Melhus og i Veøy approbasjon som de to første. Det innledet en ny praksis der brannkasser som søkte, med få unntak fikk ja. I løpet av 1840-tallet fikk 26 brannkasser approbasjon.⁴²

Fordelene som den frivillige autorisasjonsloven ga, ble utvidet i 1845. Da fikk approberte foreninger lov til å ta en halvårig forskuddsrente på pantelån på fem prosent, slik som sparebankene fra 1824. Den lovbestemte maksimalrenten for pantelån var ellers fire prosent frem til 1886. Mange av de eldste brannkassene startet tidlig med utlånsvirksomhet i form av kortsiktige, fornybare veksellån som ikke var omfattet av rentereguleringene. Veksellån var imidlertid mer risikable og administrativt ressurskrevende enn pantelån. Flere brannkasser dro derfor fordeler av endringen, også den største, Akershus, der utlånsvirksomhet fikk et stort omfang fra 1861.⁴³

KOMMUNENE SOM ORGANISASJONSBYGGERE

Brannkassene som ble etablert før 1838, er tidlige eksempler på «assosiasjonsånden»⁴⁴ som utviklet sivilsamfunnet. Formannskapslovene av 1837 la grunnlaget for et folkevalgt kommunalt selvstyre.⁴⁵ Kommunene ga bygdeelitene en viktig møteplass og ble en arena for organisatorisk læring, og fungerte ikke sjelden som katalysator for eller drivkraft bak etableringen av to viktige lokale institusjoner: Sparebankene, som er mye omskrevet,⁴⁶ og brannkassene.

Den første brannkassen i Sør-Trøndelag, Melhus, Leinstrand og Flå, ble etablert etter kommunalt initiativ i 1841. Søknaden om statlig approbasjon ble sendt i Melhus kommunes navn, og brannkassens første formann var identisk med ordføreren, prost Niels Dahl. Han var også primus motor i etableringen av Melhus Sparebank, etablert i 1841. Ordførerens rolle som organisasjonsbygger reflekteres ved at han gikk ut av brannkassestyret i 1843 fordi prestegårdens bygninger var assurert i Norges Brannkasse og hadde vært det hele tiden.⁴⁷ Også i Nord-Trøndelag kom kommunalt initierte brannkasser i stand på 1840-tallet.⁴⁸ Brannkasser i Trøndelag understreket at deres hovedformål ikke bare var å begrense medlemmenes risiko ved en brann, men også å «understøtte Creditten», det vil si gi kreditorene sikkerhet for sine lån som bøndene var avhengig av for å modernisere sitt driftsapparat.⁴⁹ De var slik sett en spydspiss for det Pål Thonstad Sandvik har kalt «landsbygdas kooperative kapitalisme».⁵⁰

40. Lodgaard 1949, s. 42.

41. Færden 1967, s. 381–382, Olafsen-Holm 1949, Lorange 1944, s. 3–4.

42. Departements-Tidende 1845, s. 64, Lodgaard, s. 43.

43. Lorange 1944, s. 89 ff.

44. Steen 1948.

45. Næss og Hovland 1987, s. 31–63.

46. Jensen et al. 1972, s. 9–65, Thue 2014, s. 41 ff.

47. Lodgaard 1949, s. 38 ff., Kuvås 1990, s. 7 ff.

48. Hofstad 1988, s. 11, Sakshaug 1945, s. 3.

49. Lodgaard 1949, s. 44, Hofstad 1988, s. 14.

50. Sandvik 2007, s. 47.

Kommunene bidro ikke bare til etablering av nye brannkasser. De overtok også i enkelte tilfeller styringen av brannkasser. I Ringsaker fungerte formannskapet som brannkassens styre fra 1842 til 1906. Det gjaldt også Gausdal fra 1859 til 1895.⁵¹ Vangs *private* Brandforsikrings-Indretnings kasse ble etablert på kommunalt initiativ i 1847. Kommunestyret var brannkassens styre frem til 1913. Det var likevel bare medlemmene på generalforsamling som kunne vedta vedtektsendringer.⁵²

AKERSHUS BRANNKASSES EKSPLOSIVE VEKST

Den viktigste brannkassen som ble etablert i 1840-årene var Akershus Amts Brandassurance-Forening, heretter Akershus. Den var en av omkring ti brannkasser som så dagens lys i kjølvannet av de høye premiene som Norges Brannkasse måtte skrive ut etter bybrannene i Trondheim i 1841 og 1842.⁵³ Ved etableringen i 1844 hadde brannkassen sin basis i Aker, Asker, deler av Follo og nedre Romerike.⁵⁴

Akershus ble raskt den ledende brannkassen. Fra 1860 til 1875 ble forsikringsverdien til Akershus firedoblet, mens landavdelingen i Norges Brannkasse bare fordoblet sine forsikringsverdier. I 1875 utgjorde Akershus' bygningsforsikringsverdier 45 prosent av nevnte landavdeling. På det sentrale Østlandet var Akershus størst.⁵⁵ Hvordan kan den enorme veksten forklares? Med unntak av Nes fantes det ingen brannkasser i det sentrale Østlandsområdet før på andre halvdel av 1850-tallet. Akershus utnyttet situasjonen til en rask bærekraftig vekst. I 1852 åpnet brannkassen for medlemmer fra Østfold, i 1858 fra Buskerud, og i 1869–70 åpnet man også for medlemmer fra resten av Østlandet, Telemark og Sørlandet.⁵⁶ Foreningens drivende kraft var arbeidende styreformann fra 1845 til 1883, gårdbruker Hans H. Grimelund på Nordberg i Vestre Aker, en av stifterne av Akers Sparebank, og i lange perioder også ordfører og stortingsrepresentant.⁵⁷

Driften ble i hovedsak utført av tillitsvalgte med ingen eller minimal godtgjørelse. Kjerne i organisasjonen var de lokale tillitsvalgte, bestyrerne. Akershus' raske vekst skyldtes at bønder i stadig nye områder ønsket å bli medlemmer. Styret oppnevnte en bestyrer i et område der minst fem ønsket å bli medlemmer. Relativt tidlig ble valg av bestyrer delegert til det enkelte distrikt. Bestyrerne hadde tre hovedfunksjoner. De var ansvarlig for innkreving av kontingent, takseringer og å fastsette erstatninger ved brann, lenge uten godtgjørelse. Takseringsarbeidet, som ble utført av fem takstmenn ledet av bestyreren, var det mest tidkrevende, men også den mest sosiale aktiviteten. I utgangspunktet skulle bestyreren og to av takstmennene hentes fra et annet distrikt for å sikre uavhengighet, men det lot seg ikke gjennomføre uten godtgjørelse. Frem til 1869, da man gikk over til taksering hvert tiende år, skulle alle bygninger takseres hvert femte år. Det var ressurskrevende. I 1865 hadde foreningen 8562 medlemmer.⁵⁸

51. Midthaug 1943, s. 24–49, Steenstrup 1927, s. 27–29.

52. Midthaug 1947, s. 11 ff.

53. Johnsen 1956, s. 40–43.

54. Daae 1907, s. 61–62, Lorange 1944, s. 1–19.

55. Johnsen 1956, s. 146–147.

56. Lorange 1944, s. 30–31.

57. Lindstøl 1914, s. 300.

58. Lorange 1944, s. 32–37, 47–51.

De lave driftskostnadene ga lave premier. Fra 1871 til 1873 lå eksempelvis premien på maksimalt én promille i Norges Brannkasse, mens Akershus krevde maksimalt 0,833 promille fra 1869. I 1884 ble premien redusert til 0,8 promille. Fra 1864 til 1869 hadde Akershus en vedtektsbestemmelse om at medlemskap i 20 år ville føre til kontingentfritak. Likevel bygde Akershus opp betydelige reserver gjennom lavere brannskader enn Norges Brannkasses landavdeling.⁵⁹

Selv om Akershus i starten stilte krav om brannslukningsutstyr, som i de fleste små og lokalt begrensede brannkassene, kan det ikke forklare de lave brannskadene. Kravet ble nemlig opphevet allerede i 1856 etter kritikk fra medlemmer som ønsket samme vilkår på dette punkt som i Norges Brannkasse. Her skilte Akershus seg fra de aller fleste andre brannkasser. Akershus hadde flaks med få og små branner frem til 1880-årene.⁶⁰

Akershus' viktigste virkemiddel for å begrense sin risiko, ut over kontrollen som de lokale tillitsvalgte utøvde, var å ha minimumsavstander mellom forsikringstakeres bygninger på først 100 alen (63 meter), senere 50 meter, for å hindre at en brann spredte seg. Avstandskriteriet innebar at man ikke påtok seg forsikringer i «bymessig bebygde» steder. Dette skapte gråsoner i forhold til byenes forsteder og tettsteder som Vestfossen. Der måtte foreningen erstatte 15 bygninger til en verdi av 45 000 kroner etter en storbrann i 1880. Dernest utelukket man bestemte bygninger ut fra deres formål. Det dreide seg om «Fabrikker, Kornmøller og lignende Indretninger» som var «mere end almindelig ildsfarlige». Sistnevnte bestemmelse ble brukt til å utelukke meierier fra midt i 1880-årene da brannfaren knyttet til bruken av dampmaskiner m.m. ble ansett som altfor stor. Den viktigste risikobegrensningen lå trolig i maksimalrisikoen man påtok seg. Den var opprinnelig 6000 spesidaler (24 000 kr), ble økt til 8000 spesidaler i 1866, og til 45 000 kroner i 1903.⁶¹

HVORFOR STAGNERTE AKERSHUS?

Fra 1880-årene begynte Akershus' bygningsavdelings forsikringsvolum og premier en relativ stagnasjon. Samtidig steg brannskadene betydelig. Akershus valgte likevel å redusere kontingenten fra 0,83 til 0,8 promille i 1884. Det førte til at den opptjente egenkapitalen på 517 000 kroner i 1882 ble redusert til 188 000 i 1897, samtidig som den totale risikoen økte til 143 millioner kroner. Selv om styret argumenterte for moderate premieforhøyelser, avviste generalforsamlingen dette i 1889 og 1890.⁶² En forklaring på de høye erstatningene var at Akershus synes å ha fulgte en mindre restriktiv linje ved avkortning av erstatningen ved grov uaktsomhet fra forsikringstakernes side enn andre brannkasser. Avgjørelser i avkortningssaker ble ofte overlatt til generalforsamlingen, som ikke fulgte en konsekvent eller restriktiv linje for å signalisere at grov uaktsomhet var uakseptabelt.⁶³

Den andre hovedforklaringen på Akershus' stagnasjon lå i økende administrative kostnader knyttet til utbyggingen av en profesjonell administrasjon, og at bestyrerne fikk provisjonsgodtgjørelse. I 1894 ble denne godtgjørelsen økt til ti prosent. Bestyrerne fungerte

59. Johnsen 1956, s. 146–147, 508, Lorange 1944, s. 99.

60. Lorange 1944, s. 31–32.

61. Lorange 1944, s. 72–81, 88–89, sitat 73 og 80.

62. Lorange 1944, s. 82–88.

63. Lorange 1944, s. 107–113, Festad og Øftstås 1937, s. 94–95.

Sildetøking i Hjørundfjord i Møre og Romsdal fotografert av Axel Lindahl sannsynligvis på andre halvdel av 1880-årene. Hjørundfjords Brandforsikrings-Forening ble etablert i 1874. I 1895 utstedte brannkassen 292 brannpoliser og forsikret bygninger for 426 060 kroner og løsøre for 49 050 kroner. Brannkassen hadde ikke hatt noen brannerstatninger mellom 1885 og 1895 og dens formue hadde derfor økt fra 3 460 kroner i 1885 til 10 145 i 1895. Premien hadde vært en promille av forsikringssummen. Fotograf: Lindahl, Axel. Norsk Folkemuseum.

dermed på lignende måte som provisjonsagenter i resten av forsikringsbransjen. Det medførte at driftsutgiftene økte fra nærmest ingenting de første ti årene til omkring 25 prosent på slutten av 1890-tallet.⁶⁴ Det bidro til at medlemmer i tidligere kjerneområder etablerte nye brannkasser. I Østfold ble Onsøy etablert i 1872, fulgt av Skjeberg i 1873.⁶⁵ Også i Akershus ble det etablert mange nye brannkasser med kostnadmessige konkurransefortrinn, noe som resulterte i masseutmeldinger frem til 1. verdenskrig.⁶⁶

Til tross for sin suksess kom Akershus ikke til fungere som modell for de andre brannkassene som forble drevet av de tillitsvalgte mot symbolsk godtgjørelse frem til omkring 1960. De beholdt også sin vektlegging av brannforebyggende og skadebegrensende tiltak, som forble brannkassenes fremste særpreg sammen med organisasjonsformen.

Den grunnleggende forklaringen bak brannkassenes gjennombrudd og levedyktighet var at de tilbød forsikring til en vesentlig lavere kostnad enn alternative tilbydere og med tilfredsstillende sikkerhet for erstatning etter en brann. Dersom vi ser andre halvdel av 1800-tallet under ett, er det all grunn til å tro at premienivået i brannkassene lå gjennom-

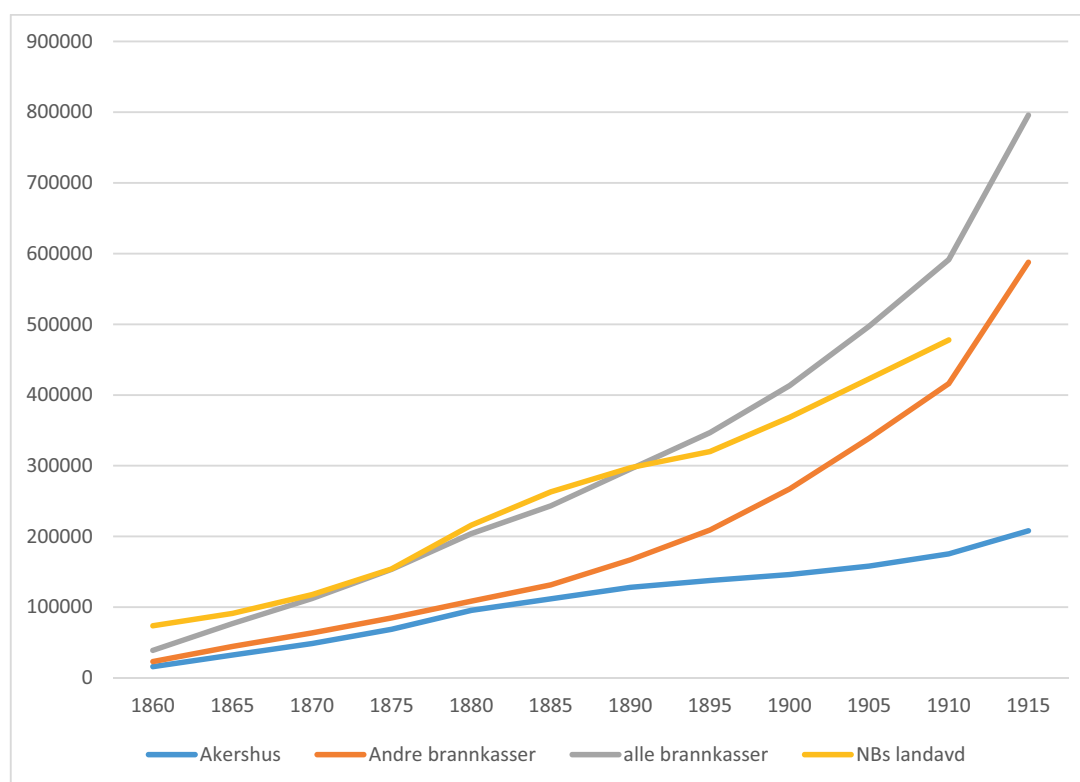
64. Lorange 1944, s. 49–53.

65. Strand 1911, s. 41–42.

66. Lorange 1944, s. 100–102, 139.

snittlig mer enn 20 prosent lavere enn for lignende bygninger i Norges Brannkasses landavdeling. Slike gjennomsnittstall og -vurderinger dekker over store variasjoner, der medlemmene i enkelte brannkasser i perioder betalte langt høyere premier enn de ville ha gjort i Norges Brannkasse. Den andre ytterlighet var at det ikke ble innkrevd premie overhodet. Konkurransen fra brannkassene tvang Norges Brannkasse til å skjerpe seg.⁶⁷

Med unntak av Akershus' bygningsavdeling, har vi ikke sikre tall for hvor store verdier brannkassene forsikret. De første nasjonale tallene fra 1860 lå trolig betydelig under de reelle. Usikkerheten ved de tilgjengelige tallene reduseres vesentlig frem til slutten av 1800-tallet.⁶⁸ Dette innebærer blant annet at Akershus' relative betydning overdrives noe. Av brannkassenes forsikrede verdier mellom 1860 og 1895 utgjorde Akershus' andel aldri under 40 prosent, jf. figur 1.

Figur 1. Brannforsikringsverdier i Akershus brannkasse, andre brannkasser, alle brannkasser og i landavdelingen i Norges Brannkasse 1860–1915 i 1000 kr. Kilde: SSBs årbøker, Norges Brannkasses statistikk m.m.

Fra 1870-tallet ble brannforsikring av innbo, driftsløsøre, herunder husdyr, og varelagre en stadig viktigere del av brannkassenes virksomhet. Fra 1895 og frem til 1914 utgjorde løsøreforsikring omkring 1/3 av brannkassenes totalt forsikrede verdier.

Til tross for en viss konkurranse i løsøreforsikring, var brannforsikring frem til 1. verdenskrig preget av sterkt segmenterte markeder med lite konkurranse. Det reflekterte at

67. Johnsen 1956, s. 59–60.

68. Brannforsikringskommissjonen av 1897–1901, s. XXXXII må anses som de mest pålitelige.

forsikringsbransjen var relativt lite utviklet i Norge, og preget av en stilltiende arbeidsdeling mellom Norges Brannkasse og løseforsikringskartellet fra 1876. Arbeidsdelingen reflekterte også faglige vurderinger og uttalte forestillinger om hva gjensidige og aksjonære skadeforsikringsselskaper egnet seg best til. Internasjonalt hadde «den Mening lidt efter lidt vundet Tilslutning», skrev brannforsikringskommisjonen av 1897, «at begge Former har sit Arbeidsfelt». Nærmere bestemt egnet den gjensidige brannforsikringen seg særlig for «det Stabile, saasom Bygninger, Indbo, Avling og Besætning». Aksjeselskapenes brannforsikring passet derimot bedre for «de stadig vekslende Værdier og Beholdninger», slik som næringslivets varelagre. Samtidig mente kommisjonen at de to organisasjonsformene påvirket hverandre på en gunstig måte. Den gjensidige forsikringen dannet «en vigtig Regulator» for de private aksjeselskapene, som ellers ville hatt monopol.⁶⁹

Tabell 1. Antall gjensidige brannkasser fordelt på fylke samt Akershus Brandkasse, utvalgte år 1845–1915. Kilde: Amtmannsberetninger, Statistiske årbøker m.m. og egne korrigeringer.

	1845	1850	1855	1860	1865	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915
Østfold						3	4	6	7	6	11	14	14	17
Akershus	1					1	1	4	7	6	9	10	14	17
Hedmark	2	2	5	6	7	9	12	12	12	14	17	14	18	19
Oppland	3	4	4	6	12	14	14	13	13	16	17	19	18	18
Buskerud				3	3	4	4	4	6	7	7	8	9	12
Vestfold			1	1	1	2	2	2	1	1	1	2	2	2
Telemark						3	5	4	4	4	4	5	5	5
Aust-Agder						3	3	3	2	4	5	5	6	7
Vest-Agder					1	7	8	7	8	15	14	14	14	14
Rogaland			1	5	9	12	14	17	19	22	24	23	26	26
Hordaland				1	3	9	9	9	10	10	14	17	16	17
Sogn & Fj.					1	4	4	4	4	11	18	22	24	24
Møre & Roms.	2	3	3	11	12	16	16	17	19	18	21	23	28	28
Sør-Trøndelag	5	8	8	9	8	11	13	16	21	23	27	33	39	39
Nord-Trøndel.	12	12	11	14	14	15	16	19	20	18	21	19	22	21
Nordland											1	1	1	1
Troms				1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2
Finnmark														
Akershus	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Totalt	26	30	34	58	73	115	127	139	155	177	213	232	259	270

69. Brannforsikringskommisjonen av 1897–1901, s. 11.

DET GEOGRAFISKE SPREDNINGSMØNSTERET

De tidlige brannkassene ble etablert i bedre jordbruksbygder i Trøndelag, ved Mjøsa og i nedre Gudbrandsdalen, sammen med kjerneområdet til Akershus brannkasse rundt Oslofjorden. I Møre og Romsdal, der kombinasjon av fiske og jordbruk var utbredt, fikk brannkassene også tidlig gjennomslag. Wedøens (Veøys) Brandforsikrings-Selskab, etablert i 1841, var en av tallrike brannkasser som ble til etter kommunalt initiativ.⁷⁰ Frem til 1876 ble det etablert 16 brannkasser, hvorav flere, som Indre Sunnmøre, var regionale selskap.⁷¹ Kommunale initiativ lå til grunn for de første brannkassene i Rogaland og Hordaland på 1850-tallet. I Rogaland ble den første brannkassen etablert på Rennesøy og Mosterøy i 1852.⁷²

I Hordaland var det ikke de mest økonomisk utviklede nærområdene til Bergen som var først ute, men Lindås-Masfjorden i 1856, som utviklet seg til en regional brannkasse med medlemmer over hele fylket. Det samme var tilfellet med Kvinnherad, etablert i 1870. Særlig i Hordaland og Møre og Romsdal var det fra de siste tiårene av 1800-tallet konkurranse mellom brannkassene.⁷³

Bondevennbevegelsen ledet av Søren Jaabæk, stortingsrepresentant for Vest-Agder fra 1845 til 1891, var en av drivkreftene bak veksten i antall brannkasser fra slutten av 1860-tallet. Jaabæk stod som ordfører sentralt i etableringen av fylkets første brannkasse i sin hjemkommune Halse, Halsaa og Hartmark Brandforsikringsforening, i 1866.⁷⁴ Bondevennforeninger engasjerte seg også i etableringen av en håndfull andre brannkasser i Vest-Agder.⁷⁵ I Aust-Agder stod lederen av bondevennforeningen i Holt, ordfører og stortingsrepresentant (1851–1873) Halvor T. Skjerholt, i spissen for etableringen av fylkets første brannkasse, Holt Sogns Brandforsikringsselskap i 1865, som ble en regional brannkasse. I 1895 var det en av landets fem største brannkasser, målt i antall poliser.⁷⁶

I Sogn og Fjordane ble den første varige brannkassen etablert i 1872. Eid og Stårheim ble fulgt av tre andre på 1870-tallet. Med ett unntak lå disse i Nordfjord, noe som kan indikere idéspredning fra Sunnmøre. Gjennombruddet på fylkesbasis kom først fra 1890-tallet. I 1905 hadde et klart flertall av kommunene brannkasser.⁷⁷ Sett på bakgrunn av fylkets lave befolkningstetthet og at jordbruket var relativt lite markedsorientert, kunne man ha forventet at brannkassenes gjennombrudd hadde kommet senere.⁷⁸

Med unntak av Trondenes fantes det knapt brannkasser i Nord-Norge på 1800-tallet.⁷⁹ Det er vanskelig å forklare hvorfor forutsetningene i Helgeland, Salten og Lofoten skulle være så mye dårligere enn i kyststrøkene på Vestlandet med dets yrkeskombinasjoner mellom fiske og jordbruk. En forklaring var kanskje at landsdelens organisasjonsentreprenører var opptatt av andre saker.⁸⁰

70. Olafsen-Holm 1949, s. 9 ff. og 141–142. Se også Myklebust 1964, s. 9 ff, Hyldbakk 1974, s. 7 ff.

71. Kjøllås 1959.

72. Skriftsnemnda 1937, s. 109–111, 118–121.

73. Holmaas 1956, Hass 1970.

74. Ramleth 1992, s. 47–48.

75. Slettan 1974, s. 80–81

76. Ramleth 1992, s. 18–31.

77. Førund 1995, s. 14 ff.

78. Amtmannsberetningen for Nordre Bergenhus 1886–1890, s. 8–9 http://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_ii-i_206_ii.pdf

79. Ertsaas 1963, s. 16–17, Methi 1938, s. 16–32, Lysaker 1958, s. 368 ff.

80. Jacobsen 2008, s. 28 ff.

NÆRINGSVIRKSOMHET MED SÆRSKILTE RAMMEVILKÅR

Fra 1845 og frem til de første nasjonale skattelovene av 1882 var all privat forsikringsvirksomhet skattefri virksomhet. Forsikringsselskap var så samfunnsmessig «*velgjørende Indretninger*» at myndighetene ikke måtte treffe tiltak som ville «fordyre deres Virksomhed». ⁸¹

Brannforsikringskommisjonen av 1897 hevdet at «[e]fter Skattelovens Motiver skulde altsaa disse gjensidige Brandforsikringsforeninger ikke beskattes, men fremdeles anses som velgjørende Indretninger som ikke har erverv som Formaal». Heller ikke oppbygging av reserver for å møte erstatningsbehov burde gi grunnlag for beskatning. Spørsmålet var om avkastning av slike reserver skulle beskattes. Ut fra brannkassenes formål mente Brannforsikringskommisjonen at det beste og «retfærdigste» ville være at de fikk en skattefri status slik som Norges Brannkasse. Da ville foreningene også få «Lyst til at samle Reservefond» til vanskelige tider. Det var i samfunnets interesse. ⁸²

Brannforsikringskommisjonens anbefaling om skattemessig likebehandling med Norges Brannkasse ble fulgt av Stortinget ved behandlingen av skattelovene av 1911, men veien dit var langt fra rettlinjet. ⁸³

Forsikringsselskapsloven av 1911 forutsatte at forsikringsvirksomhet måtte organiseres enten i aksjeselskap eller i gjensidige selskap. Ett av de omstridte spørsmål i lovbehandlingen dreide seg om i hvilken grad brannforsikringsforeninger skulle omfattes av lovens minimumsregulering: Å sende regnskapene til Forsikringsrådet og bidra med maksimalt 50 kroner per år til driften av tilsynsorganet. Debatten dreide seg for en stor del om at offentlige reguleringer ikke måtte øke de mindre forsikringsforeningenes administrasjonskostnader, fordi det kunne svekke deres livskraft og samfunnsnytte. Regjeringen foreslo at brannkasser som påtok seg enkeltrisikoen på mindre enn 20 000 kroner skulle unntas fra loven. ⁸⁴ Resultatet ble at bare brannkasser som omfattet mer enn ett fylke eller ti landkommuner skulle omfattes av loven. Utfallet reflekterte at parlamentarikerne hadde stor tillit til de mindre gjensidige skadeselskapenes organisasjonsform.

Bare omkring ti brannkasser ble omfattet av forsikringsselskapsloven. For brannkassene innebar det likevel ikke et regulativt tomrom, men en videreføring av Arbeidsdepartementets kontroll med deres vedtektsendringer. I og med at godkjente vedtekter både ble en forutsetning for å slippe både den lovpålagte rapporteringsplikten til Forsikringsrådet og skattefrihet var det stadig færre brannkasser som ikke søkte om approbasjon. ⁸⁵ Brannkassenes nasjonale gjennombrudd skyldtes ikke politiske eller regulative fordeler. Det var snarere slik at organisasjonsformens gjennombrudd ble fulgt av enkelte skattepolitiske fordeler – men ikke i forhold til hovedkonkurrenten Norges Brannkasse – og en regulativ særstilling.

81. SF, Indst. O. no. 24 1862–1863. #

82. Brannforsikringskommisjonen av 1897–1901, s. 233–234.

83. Espeli og Bergh 2016, s. 77–79.

84. SF, Ot.prp. nr. 14 1910, s. 42–43, 59

85. Espeli og Bergh 2016, s. 79–80I. I 1910 fantes det sannsynligvis 259 brannkasser hvorav 232 med approberte vedtekter, jf. LT 1911, s. 56.

ÅPNE ELLER LUKKEDE FORENINGER?

I den teoriorienterte litteraturen om samvirkeforetak og gjensidige forsikringselskap, legges det stor vekt på skillet mellom åpne og lukkede foreninger.⁸⁶ Det åpne medlemskapet er et sentralt samvirkeprinsipp der hvert medlem har én stemme, uavhengig av sitt økonomiske engasjement. Samvirkeforetak gikk relativt raskt over til prinsippet om at medlemmenes økonomiske ansvar for foretaket var begrenset til andelsinnskuddet. Brannkassene bygde på det demokratiske styringsprinsippet med én stemme per medlem fra starten av. Det gjensidige økonomiske ansvaret innebar at spørsmålet om åpent eller lukket medlemskap kunne få stor betydning for det enkelte medlem. En eller annen form for medlemsmessig likhet ble en viktig organisatorisk forutsetning. I praksis var de aller fleste foreninger både åpne og lukkede. Det normale på 1800-tallet var at en brannkasse var åpen for alle eiere av hus eller løvsøre, med unntak av spesielt brannutsatte objekter, innenfor et klart avgrenset geografisk område.

Det åpne medlemskapet i et samvirkeforetak har oftest blitt definert slik at et nytt medlem fikk rett til sin forholdsmessige andel av avkastningen av summen av innskutt og opptjent egenkapital ved å innbetale samme innskutte egenkapital som andre medlemmer.⁸⁷ I brannkassene fantes det en rekke unntak fra en slik forståelse på 1800-tallet. I Ringsaker brannkasse måtte nye «interessenter» også «innbetale» sin forholdsmessige andel av brannkassens «Beholdning», det vil si også en relativ andel av den kollektivt opptjente egenkapitalen.⁸⁸

Det mest vanlige var at brannkassene ble etablert uten noen form for innskutt grunnkapital. Veøy hadde en innmeldingspremie på minimum 0,8 promille frem til ordinær årspremie ble innført i 1875. For øvrig ble det foretatt etterutligning ved behov.⁸⁹ I noen tilfeller garanterte kommunen oppstarten av brannkassen med et begrenset beløp.⁹⁰ Det fantes likevel mange brannkasser med reelle innmeldingskostnader eller -kontingent. I 1895 hadde minimum 32 av omkring 185 brannkasser slike vedtektsfestede innmeldingskostnader.

De hadde to hovedformer. Den ene var innmeldingskontingent som vanligvis var på maksimal én promille av forsikringsverdien. Tre brannkasser i Møre og Romsdal krevde to promille. I en del av foreningene med innmeldingskontingent ble det ikke innkrevd ordinær årspremie. I stedet satset de på etterutligning ved behov.⁹¹

Den andre hovedformen var en slags engangspremie som skulle innbetales ved innmelding eller i løpet av maksimalt fire år. Innmeldingspremier opp mot én prosent av forsikringsverdien innebar en høy terskel for medlemskap. Med to unntak ser det ut til at de 13 brannkassene med engangspremie var et Rogalands-fenomen med Jæren som kjerneområde. Time var først ute i 1856, fulgt av nabokommunen Hå senere samme år. De høye inntredelsespremiene reflekterte at markedsøkonomien i jordbruket var relativt velutviklet på Jæren. Brannkassene i Time og Hå ble utgangspunkt for sparebanker.⁹²

86. Johnstad 1998, s.181–185, 340 ff.

87. Mørkved 1958, s. 87–89.

88. Midthaug 1943, s. 27.

89. Olafsen-Holm 1949, s. 30 og 66.

90. Brannforsikringskommisjonen av 1897–1901, s. III, XIII, XVIII.

91. Brannforsikringskommisjonen av 1897–1901, s. XV, XXVIII–XXXI.

92. Tjensvoll 1956, s. 179–180, Jøssang 2011, s. 30 ff, Brannforsikringskommisjonen av 1897–1901, vedleggstabell XX, Fitje 1960, sitat s. 10, Øglænd 1960, s. 21–44, Hadland 1961, s. 17 ff.

I tillegg fantes det blandingsløsninger. I Ullensvang ble det innkrevd både inntredelsespenger og sikkerhetsinnskudd i tillegg til ordinær premie, ved etableringen i 1865. Sikkerhetsinnskuddet, som trolig utgjorde det dobbelte av premien ved etableringen, skulle tilbakebetales innskyterne uten renter etter fem år hvis foreningen ikke fikk nevneverdige erstatninger i denne perioden. I og med at foreningen opplevde en storbrann i 1869, innebar innskuddet at man slapp å gå til etterutligning.⁹³ Inntredelsespenger kunne hindre nye medlemmer og dermed undergrave ønsket om risikospredning. En mer symbolsk innmeldingsavgift skulle bare dekke de rene engangsutgiftene, trykte poliser m.m., slik som i Fron.⁹⁴ Avgiften skulle bidra til foreningslojalitet og forhindre svingdørsmedlemmer, det vil si forsikringstakere som bare brukte brannkassen når den var billigst.

Enkelte brannkasser var mer opptatt av pisk enn gulrot for å sikre den nyetablerte organisasjonens stabilitet og hindre svingdørsmedlemmer. I Skjåk måtte medlemmer som meldte seg ut betale dobbel årskontingent, og styret måtte godkjenne utmeldelsen fra etableringen i 1868 til 1897.⁹⁵ I Veøy måtte de som ønsket å melde seg ut i 1881, betale en «utmeldingskontribusjon» på tre promille for å fri seg fra sitt mulig gjensidige erstatningsansvar.⁹⁶ Brannkassen i Tolga og Os forlangte ved etableringen i 1864 seks års kontingent for å hindre rask utmelding fra de 238 opprinnelige medlemmene. Samme krav ble stilt til nye medlemmer. Resonnementet om at de mest lojale medlemmene skulle få gevinsten av gjensidighetsprinsippet manifesterte seg for alvor fra 1880, da ble det på 11 år ikke innkrevd kontingent fra de med minst 14 års medlemskap. Fra 1892 betalte medlemmer med minst 14 års medlemskap halv premie.⁹⁷ Meldal brannkasse, etablert i 1846, vedtektsfestet i 1895 at kontingenten opphørte etter 24 års kontinuerlig forsikring.⁹⁸

BRANNFØREBYGGENDE OG SKADEREDUSERENDE TILTAK

En hovedforklaring på at brannkassene kunne ta vesentlig lavere premier enn landavdelingen i Norges Brannkasse, var langt lavere skadeprosent og erstatninger. Hvordan kan denne forskjellen forklares? En forklaring lå i at brannkassene – i langt større grad enn statsselskapet – kunne eller måtte nekte å forsikre store enkeltrisikoeer som fabrikker eller hus i tettsteder og de mest brannfarlige bygningene for øvrig. På landsbygda var det blant annet landhandlerier, smier og hus som ble brukt til å tørke korn og malt, samt badstuer. Alle brannkasser hadde maksimalgrenser for enkeltrisikoeer (gårdstun) og ofte presise krav til fysisk avstand, typisk omkring 50 meter, mellom dem. De avviste ofte å forsikre landhandlerier og brannutsatte bygninger som smier og badstuer.

En av brannkassenes fremste konkurransefortrinn på 1800-tallet, var deres evne til å håndtere adferdsrisiko og potensielle eller systematiske informasjonsskjevheter. Brannkassenes inngående lokalkunnskap gjennom lokale tillitsvalgte gjorde det vanskelig eller i all fall forbundet med stor risiko å opptre bevisst eller grovt uaktsomt, noe Brannforsikringskommisjonen av 1897 understreket:

93. Ullensvang brandassurans 1915, Ullensvang brandtrygdslag 1941, s. 22–23.

94. Lillevold 1960, s. 50.

95. Lindsheim 1969, s. 23 og 40.

96. Olafsen-Holm 1949, s. 72.

97. Nettet 1964, s. 31, 50–51.

98. Brannforsikringskommisjonen av 1897–1901, s. XXXV.

Forholdene inden Foreningerne er yderst gjennemsiktige, saaledes at overdrevne Forsikringer og Erstatningskrav ved den gjensidige Kontrol umuliggjøres, paa samme Tid som også Samfølelsen hos de enkelte Medlemmer er stærkere. Det viser sig, at Foreningene gjennomgaaende fører Kontrol baade gjennom regelmæssige Omtaxter og aarlig Brandvisitation.

I tillegg sørget en rekke brannkasser for regelmessig feiing og brannsprøyter til fordeling blant medlemmene. Mange foreninger påbød medlemmene å holde privat slukningsutstyr og delta i brannslukning. Brannkassenes vektlegging av å «forebygge, begrænse og slukke» representerte ikke bare et viktig korrektiv til Norges Brannkasse og aksjeforsikringsselskapene, men brannkassenes suksess hadde også «nationaløkonomisk Betydning». «Det tør være, at der er adskilligt at lære af disse smaa Bygdekassers Maade at arbeide paa».⁹⁹

Årlig kontroll av ildsteder ble gjennomført av de fleste brannkasser på andre halvdel av 1800-tallet.¹⁰⁰ I Rennebu brannkasse, etablert i 1847, innebar brudd på kravene til feiing og rengjøring av ildstedene en bot på 24 skilling under de halvårlige kontrollene. Medlemmene var også innforstått med at uaktsomhet av denne type ville medføre avkortning ved eventuell brann.¹⁰¹

Brannkassen på Voss handlet resolutt når kontrollen ga grunnlag for det. Etter et tilsyn i 1874 ble det oppdaget et så brannfarlig ildsted at styret besluttet å varsle medlemmet om at bruken av ildstedet måtte opphøre straks. I motsatt fall ville man ikke bare la være å yte erstatning ved en brann, men også «at faa ham tiltalt efter den juridiske Lovgivning» for å ha utvist grov uaktsomhet.¹⁰²

Det viktigste brannforebyggende tiltaket var pålegg om regelmessig feiing med tilhørende kontroll. Slike pålegg var ofte knyttet til at brannkassen ansatte feier. På 1800-tallet var slike feierordninger, med unntak som Ulvik,¹⁰³ begrenset til brannkassenes historiske kjerneområde på Østlandet og i Trøndelag.

Arbeidsdepartementets mønstervedtekter for brannkassene av 1886 gikk langt i å kreve brannforebyggende og skadereduserende tiltak. Medlemmene var forpliktet til å holde «sine Ildsteder i forsvarlig Stand samt feie de fra disse førende Rør og Piper, saa ofte det er nødvendig og minst 4 Gange i Aaret». Medlemmene måtte også disponere stige, brannhake og «mindst 2 brandspand». Dette kravet var sannsynligvis gjennomført i flere enn de 111 brannkassene som Branntariffkommisjonen av 1897 dokumenterte. Brannkassen i Lindås-Masfjorden vedtok allerede i 1871 at erstatningen ville bli redusert med 10 prosent hvis den skadelidte ikke hadde hatt «en i Forhold til Husets Høide passende Stige».¹⁰⁴

Kontrasten var stor mellom brannkassenes årlige kontroll av ildsteder, krav om regelmessig feiing, omtaksering hvert tiende år og den lokale kontrollen som oversiktlig bygdesamfunn representerte, og Norges Brannkasses driftsmodell. Landavdelingen avviklet regelmessig omtaksering i 1876.¹⁰⁵ Dermed var den løpende kontrollen av forsikringsobjektet i praksis avviklet.

99. Brannforsikringskommisjonen av 1897–1901, s. 232 og 233.

100. Ut fra Brannforsikringskommisjonen av 1897–1901 fantes slik årlig kontroll i minst 132 brannkasser.

101. Gilberg 1997, s. 50.

102. Sæbø 1964, s. 58–59.

103. Seim 1968, s. 43.

104. Holmaas 1956, s. 40.

105. Johnsen 1956, s. 94.

Selv om de lokale brannkassene håndterte adferdsrisiko langt bedre enn hovedkonkurrenten, representerte den en utfordring også for dem, som når uaktsomhet resulterte i en brann. Det finnes enkelte eksempler på hvordan uaktsomhet påvirket erstatningen. Avkortning på grunn av uforsiktighet ble benyttet av Toten Vardal brannkasse første gang i 1870. Erstatningen ble redusert med 50 prosent fordi det var utvist skjødesløshet ved at en feil på et ovnsrør ikke var blitt rettet. I 1880 førte gnister fra et damptreskeverk til at en låve med en forsikringsverdi på 4720 kroner brant ned i Kolbu. Her ble avkortningen på 50 prosent fordi forsikringstakeren hadde utvist «skjødesløshet» ved å bruke granved, som spraket og gnistret mye mer enn hard/løvved.¹⁰⁶

BRANNKASSER OG DEMOKRATISK KAPITALISME

Francis Sejersted har brukt begrepet «demokratisk kapitalisme» for å karakterisere sentrale utviklingstrekk i norsk historie siden 1814. Begrepet henspiller blant annet på at det politiske styringssystemet hadde en folkelig og demokratisk forankring tidligere enn de fleste andre europeiske land, og at næringslivet lenge var preget av små og lokalt forankrede bedrifter.¹⁰⁷ Hverken de lokale brannkassene eller andre gjensidige forsikringsselskap er nevnt av Sejersted, og knapt av andre historikere i diskusjonen om demokratisk kapitalisme.¹⁰⁸ Sparebankene tillegges – med rette – betydelig plass i denne lokalt utviklede kapitalismen. Det synes heller ikke kjent at brannkassene ikke sjelden fungerte som bankliggende organisasjoner både før og etter etablering av lokale sparebanker, eller at det fantes tette relasjoner mellom brannkassene og sparebankene på landsbygda.¹⁰⁹

Brannkassene var basert på demokratiske styringsprinsipper, der hvert medlem – også husmennene – hadde én stemme, selv om de var dominert av lokale eliter. Brannkassene var markedskonforme virksomheter som slo gjennom på basis av sine konkurransefortrinn i et åpent marked. Brannkassene bygde ikke på en kapitalistisk logikk i den forstand at suksesskriteriet var høy avkastning av eierkapitalen, men derimot en konkurransedyktig forsikringspremie. Det gjaldt også for seilskipseiernes skipsforsikringsforeninger, som slo gjennom i 1840-årene i en typisk kapitalistisk næring preget av internasjonal konkurranse, også på forsikringsprodukter. De i hovedsak lokale husdyrforsikringsforeningene som slo gjennom i perioden 1890 til 1905, bygde på den samme logikken som brannkassene. Solidarisk ansvar skulle sikre den enkelte bonde mot de økonomiske tap av hester og kyrs plutselig død av andre årsaker enn brann. Husdyrforsikringsforeningene understøttet den sterke veksten i antall hester og kyr på slutten av 1800-tallet som hang nøye sammen med moderniseringen av jordbruket.¹¹⁰

Enkelte brannkasser ble etablert som en reaksjon mot maktglade lokale embetsmenn, og fungerte som arenaer for bondeopposisjonen i den lokale maktkampen med disse.¹¹¹ Sammenlignet med Danmark er det imidlertid svært få klare eksempler på

106.Festad og Øftstås 1937, s. 92–95.

107.Sejersted 1993.

108.Se dog Sandvik 2007, s. 47.

109.Espeli og Bergh 2016, 43–44, 86–88, 103–107.

110.Espeli 2013

111.Ramleth 1992, s. 29–30.

dette.¹¹² Prester og offiserer stod ofte svært sentralt i etableringen og driften av brannkassene i samarbeid med den bondedominerte bygdeelite. Etter etableringen av det kommunale selvstyre i 1838, stod kommunene ikke sjelden som organisatorer av brannkasser for å fremme lokal næringsutvikling, noe som har vært lite kjent. I Danmark har forsikringsforeningene blitt karakterisert som «en øvelse i demokrati. Et sted hvor almuen lærte sig talens og pennens brug, så bønder kunne hamle op med den gamle elite på den politiske arena». Det hevdes at en svært stor andel av folketingsrepresentantene med bondebakgrunn født etter 1840 startet «sin politiske karriere» som tillitsvalgt i forsikringsforeningene, som det var enda flere av enn i Norge.¹¹³

I Norge er forsikringsforeningene for skipsfart, brann og husdyr hverken omtalt i det organisatoriske grunnlaget for bøndernes politiske mobilisering, eller med hensyn til deres betydning for utviklingen av sivilsamfunnets interesseorganisasjoner på 1800-tallet.¹¹⁴ Forsikringsforeningenes fravær er påfallende. Det reflekterer ikke bare at historikerne har hatt få større arbeider å bygge på, men også en undervurdering av den betydning forsikringsforeningene og brannforsikring som sådan¹¹⁵ hadde for de økonomiske og sosiale endringene på 1800-tallet. Undervurderingen kan kanskje forklares med at forsikringsmarkedet fungerte relativt godt, selv om kritikken av aksjeforsikringsselskapenes brannforsikringskartell økte på slutten av 1800-tallet.¹¹⁶ Historikerne har vært mer opptatt av forbruksforeningene på 1860- og 1870-tallet, selv om mange av dem ble avvirket etter relativt kort tid.¹¹⁷ Brannkassene, som viste seg langt mer levedyktige og trolig hadde omkring 100 000 medlemmer i 1895, og der en betydelig andel av dem hadde vært engasjert i ulike tillitsverv, har blitt oversett.¹¹⁸ Også økonomiske historikere har langt på vei oversett forsikring som forutsetning for kapitalakkumulering og kredittgivning og dens betydning for den økonomiske veksten på 1800-tallet. Det gjelder også jordbrukets sterke produktivitetsvekst etter 1835.¹¹⁹

LITTERATUR

Angell, Svein Ivar, Martin Byrkjeland og Knut Grove 2015: *Hardanger II. Ei regionhistorie: 1750–1900*.

Bergen: Fagbokforlaget.

Bjørn, Claus (red.) 1988: *Det danske landbrugs historie III. 1810–1914*. Odense: Landbohistorisk Selskab.

Brannforsikringskommisjonen av 1897–1901: *Udredning af Brandforsikringsvæsenets Udvikling i Norge med Oplysninger fra andre Lande og med særligt Hensyn til Revision af den almindelige Brandforsikrings-Indretnings Lovgivning og til specielle Spørgsmaal om foreslaaede Reformer. Udarbejdet af den ved Kgl. Resolution af 20de Februar 1897 nedsatte Kommission*. Kristiania.

112. Bjørn 1988, s. 136.

113. Feldbæk, Løkke og Jeppesen 2007, s. 182.

114. Steen 1948, Seip 1981, s. 54 ff. og Try 1985.

115. Jf. Sverre Steen i anmeldelse av Johnsen 1942 i *Historisk tidsskrift* 1943–46, bind 33, s. 404.

116. Espeli 1995, s. 15–17.

117. Bull 1985, s. 281–288, Lange et al. 2006, s. 23–56.

118. Brannforsikringskommisjonen av 1897–1901, s. I-XXXXI oppgir ikke antall medlemmer, men antall forsikringer i de fleste lokale brannkasser, totalt 92 047, men her fantes det mange medlemmer som hadde mer enn én polise. Polisetall oppgis ikke for de to største brannkassene med hensyn til antall medlemmer, Akershus og Lier, som da antageligvis hadde 15 000–20 000 medlemmer, kanskje flere.

119. Hodne 1981, s. 31, 148, 157, Hodne og Grytten 2000, særlig s. 161, 169–170, 182 ff., Gjerdåker 2002.

- Bull, Edvard 1985: *Arbeiderklassen blir til (1850–1900). Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, bind I. Oslo: Tiden.
- Daae, Anders 1907: *Akers sogneselskab 1807–1907. Festskrift i anledning af 100-aars-jubilæet*. Kristiania: Grøndahl.
- de Caprona, Yann 2013: *Norsk etymologisk ordbok. Tematisk ordnet*. Oslo: Kagge.
- Eng, Jone 2000: *Forsikringsvirksomhetsloven med kommentarer*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ertsaas, Karl Robert 1963: *Trondenes Sparebank 100 år*. Harstad: Trondenes Sparebank.
- Espeli, Harald 1995: *Private konkurransereguleringer innenfor forsikringsbransjen i Norge 1900–1985 og myndighetenes holdning til disse. Det nye pengesamfunnet*. Rapport nr. 70. Oslo: Norges forskningsråd.
- 2011: Fortropper for gjensidig skadeforsikring i Norge. Skipsforsikringsforeningene og brannkassenes gjennombrudd på 1800-tallet: Likheter og forskjeller.
- 2013: Husdyrforsikringsforeningene – et lite omtalt lokalhistorisk fenomen. *Heimen*, 50: 25–44.
- Espeli, Harald og Trond Bergh 2016: *Tiden går. Gjensidige i 200 år*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Feiring, Trond 1998: *Ringsakerboka. Tidskifte – ny teknologi: 1840–1900. Bygdebok for Brøttum – Ringsaker – Veldre*, bind IV. Ringsaker historielag.
- Feldbæk, Ole, Anne Løkke og Steen Leth Jeppesen 2007: *Drømmen om trygghed. Tusin års dansk forsikring*. København: Gads Forlag.
- Festad, O. O. og D. Øftstås (red.) 1937: *Toten Vardal brandkasse 1837–1937*. Oslo.
- Fitje, Ragnar 1960: *Nærbø Sparebank 1859–1959. Banken og bygda i 100 år*. Sandnes: Nærbø Sparebank.
- Færden, Karl 1967: *Forsikringsvæsenets historie i Norge 1814–1914*. Oslo: Eget forlag.
- Førsund, Finn Borgen 1995: *Folket si brannforsikring: Gjensidige Sogn og Fjordane 1845–1995*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Gilberg, Helga 1997: *Ildløs! Trygghet i 150 år. Oppdal-Rennebu Gjensidige Brannkasse i 150 år*. Oppdal: Oppdal-Rennebu Gjensidige Brannkasse.
- Gjerdåker, Brynjulf 2002: *Norges landbruks historie II. 1814–1920. Kontinuitet og modernitet*. Oslo: Samlaget.
- Gottlieb, D. 2007: Asymmetric information in late 19th century cooperative insurance societies, *Explorations in Economic History*, 44 (2): 270–292.
- Gulrud, Morten 1983: Forsikringsvirksomhet i Norge 1753–1853: Fra romlig og bransjemessig vekst til organisatorisk vekst. Hovedoppgave i samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.
- Hadland, G. H. 1961: *Time Sparebank 50 år 1911–1961*. Bryne: Time Sparebank.
- Hansmann, Henry 1985: The organization of insurance companies: mutual versus stock, *Journal of Law, Economics, and Organization*, (1): 125–152.
- Hass, Knut 1970: *Kvinnherad gjensidige Brandforsikring 1870–1970*. Bergen: Kvinnherad gjensidige Brandforsikring.
- Hasund, Sigvald M. 1941: *Det Kgl. Selskap for Norges Vel II 1809–1909*. Gjøvik: Grøndahl.
- Hodne, Fritz 1981: *Norges økonomiske historie 1815–1970*. Oslo: Cappelen.
- Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten 2000: *Norsk økonomi i det nittende århundre*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Hoel, Oddmund Løkensgard 2017: *Soga om Sogn og Fjordane III: Fjordfylket på nye vegar, 1875–1945*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Hofstad, Ole Teodor 1988: *Trygghet i samhold. Stjørdal brannkasse 150 år*. Stjørdal: Stjørdal brannkasse.
- Holmaas, Lars 1956: *Lindås-Masfjord gjensidige brandtrygdslag gjennom 100 år 1856–1956*. Bergen: Lindås-Masfjord gjensidige branntrygdslag.
- Holmlimo, Jon (red.) 1982: *Samarbeid om trygghet: Verdal Branntrygdslag 1832–1982*. Steinkjer: Verdal Branntrygdslag.
- Hyldbakk, Hans 1974: *Surnadal Branntrygdslag 1849–1974*. Surnadal Branntrygdslag.

- Hägerstrand, Torsten 1953: *Innovationsförloppet ur korologisk synpunkt, Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar: 25*. Lund: Gleerupska Universitetsbokhandeln.
- Jacobsen, Bjørn Barth 2008: *På egen kjø. Nordlys Forsikring Gjensidig 1858–2008*. Bodø: Nordlys Forsikring Gjensidig.
- Jensen, Arne, Preben Munthe, Francis Sejersted og Arnljot Strømme Svendsen (red.) 1972: *Studier i sparing og sparebankvesen i Norge 1822–1972*. Oslo: Gyldendal.
- Johnsen, Oscar Albert 1942: *Norges Brannkasse 1767–1942: Opprinnelse og utvikling*. Første bind: *Den almindelige brannforsikring for bygninger 1767–1846*. Oslo: Norges Brannkasse.
- 1956: *Norges Brannkasse 1767–1942: Opprinnelse og utvikling* Annet bind: *Tidsrummet 1847–1942*. Oslo: Norges Brannkasse.
- Johnstad, Tom 1998: *Samarbeid og samvirke: Utvikling og organisering av samvirke*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Jøssang, Lars Gaute 2011: *Bank i bondeland. Time Sparebank 1911–2011*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Kjølås, Gerhard 1959: *Indre Sunnmøre branntrygdslag 1859–1959*. Stranda: Indre Sunnmøre branntrygdslag.
- Kuvås, Kåre 1990: *Melhus Sparebank 150 år 1840–1990*. Melhus: Melhus Sparebank.
- Lange, Even (red.), Espen Ekberg, Eivind Merok, Iselin Theien og Jon Vatnaland 2006: *Organisert kjøpekraft. Forbrukersamvirkets historie i Norge*. Oslo: Pax.
- Ligon, J. A. og P. D. Thistle 2005: The formation of mutual insurers in markets with adverse selection, *Journal of Business*, 78 (2): 529–555.
- Lillevoid, Eyvind 1960: *Fron brannkasse 1860–1960*. Otta: Fron brannkasse.
- Lindsheim, Per 1969: *Skjåk brannkasse 100 år: 1869–1969*. Skjåk: Skjåk brannkasse.
- Lindstøl, Tallak 1914: *Stortinget og statsraadet 1814–1914*. 1ste bind: *Biografier*. Kristiania: Steen'ske Bogtrykkeri.
- 1915: *Stortinget og statsraadet 1814–1914*. 2det bind: *De enkelte Storting og statsraader*. Kristiania: Steen'ske Bogtrykkeri.
- Lodgaard, Magnus 1949: *Melhus, Leinstrand og Flå brannforsikringsforening 1841–1941*. Melhus, Leinstrand og Flå brannforsikringsforening.
- Lorange, K. 1935: *Forsikringsvesenets historie i Norge inntil 1814*. Oslo: Wesmanns Skandinaviske Forsikringsfond/Grøndahl & Søn.
- 1944: *Akershus gjensidige brandassuranceforening 1844–1944. Minneskrift*. Oslo: Grøndahl & Søn.
- Lysaker, Trygve 1958: *Trondenes bygdebok*. Harstad: Trondenes bygdeboknemnd.
- Methi, Hans 1938: *Trondenes Sparebank 75 år 1863 – 8. juni – 1938*. Stavanger: Dreyer.
- Midthaug, Leif 1943: *Ringsaker brandkasse 1823–1943*. Lillehammer.
- 1947: *Vang og Furnes brandkasse 1847–1947*. Hamar: Vang og Furnes brandkasse.
- Myklebust, Arthur Vik 1964: *Vestre Sunnmøre branntrygdslag 1864–1964*. Larsnes: Vestre Sunnmøre branntrygdslag.
- Mørkved, Albert 1958: *Om andelslag*. Oslo: Den Norske Saksførerforening.
- Neset, Martin Jonsen 1964: *Tolga-Os brannkasse gjensidig; Tolgen private brannforsikringsforening; Tolgen brannforsikringsforening 1864–1964: Jubileumsskrift etter styrets oppdrag*. Tolga: Tolga-Os brannkasse gjensidig.
- Næss, Hans Eyvind og E. Hovland m.fl. (red.) 1987: *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Olafsen-Holm, Jørgen 1949: *Veøy brandtrygdslag (Veøy brandforsikringsselskap gjennom hundre år) 1841 – 14. november – 1941. Tilegnet minnet til sokneprest Hans Henrik Emil Tybring og de øvrige stiftere av Veøy brandtrygdslag*. Molde: Veøy Brandtrygdslag.
- Pearson, Robin og Mikael Lönnborg 2008: Regulatory regimes and multinational insurers before 1914, *Business History Review*, 82 (1): 59–86.
- Platou, Oscar 1906: *Forelæsninger over Norsk selskabsret I*. Kristiania: T. O. Brøgger.

- Ramleth, Tellef 1992: *Lat oss ikkje forfedrane gløyma. Gjensidige brannforsikring på Agder 125 år 1965–1990*. Kristiansand: Gjensidige Sør.
- Sakshaug, Ingvald 1945: *Inderøy brandtrygdslag 1845–1945*. Steinkjer: Inderøy brandtrygdslag.
- Sandmo, Agnar og Kåre P. Hagen (red.) 1992: *Offentlig politikk og private incitament*. Oslo: Tano.
- Sandvik, Pål Thonstad 2007: En mer demokratisk kapitalisme? Økonomi og samfunnsutvikling i Trøndelag 1750–1920, *Historisk tidsskrift*: 35–56.
- Seim, Olav S. 1968: *Ulvik Brandtrygdslag Gjensidig 1868–1968*. Ulvik: Ulvik Brandtrygdslag Gjensidige.
- Seip, Jens Arup 1981: *Utsikt over Norges historie*. Bind 2: *Tidsrommet ca. 1850–1884*. Oslo: Gyldendal.
- Sejersted, Francis 1993: *Demokratisk kapitalisme*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Skeibrok-Heskestad, K. 1948: *Stange og Romedals Gjensidige Brandforsikringsforening 1848 – 3. oktober – 1948*. Hamar: Stange og Romedals Gjensidige Brandforsikringsforening.
- Skriftsnemnda 1937: *Rennesøy Prestegjeld: Rennesøy – Posterøy – Kvitsøy 1837–1937*. Stavanger: Dreyer.
- Slettan, Dagfinn 1974: *Søren Jaabæk og bondevennbevegelsen i Lister og Mandals amt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Smith, B. D. og M. Stutzer 1995: A theory of mutual formation and moral hazard with evidence from the history of the insurance industry, *Review of Financial Studies*, 8 (2): 545–577.
- Statistisk sentralbyrå 1979: *NOS XII. 291 Historisk statistikk 1978*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Steen, Sverre 1948: De frivillige sammenslutninger og det norske demokrati, *Historisk tidsskrift*, 34: 581–600.
- Steenstrup, Hjalmar 1927: *Gausdal Brandforsikringsselskap 1827 – 31/3 – 1927. Et jubilæumsskrift utarbeidet paa selskapets foranledning*. Oslo: Gausdal Brandforsikringsselskap og Some & Co.
- Strand, I. 1911: *Selskapet for Skjeberg Prestegjelds Vel 1811–1911*. Selskapet for Skjeberg Prestegjelds Vel.
- Sæbø, Per 1964: *Voss brandtrygdslag gjennom 100 år 1864–1964*. Bergen.
- Thue, Lars 2014: *Forandring og forankring. Sparebankene i Norge 1822–2014*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tjensvoll, Eilert 1956: Thime Sogns Brandassuransforening, *Fra bygd og by i Rogland*: 169–180.
- Tranberg, Anna 2007: Husindustri i totenbygdene på 1700- og 1800-tallet, *Heimen*, 44 (3): 183–208.
- Try, Hans 1985: *Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge. Forskningsoversyn og perspektiv*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.
- Tveite, Stein 2007: Heimeindustri i motvind, *Heimen*, 44 (3): 239–244.
- Ullensvang brandassurans 1915: *Ullensvang brandassurans 1865–1915*. Ullensvang: Ullensvang brandassurans.
- Ullensvang brandtrygdslag 1941: *Ullensvang brandtrygdslag 75 år 1865–1940*. Stavanger.
- Wien, Leif A. 1956: *Lands gjensidige brandkasse 1816–1893–1956*. Gjøvik: Lands gjensidige brandkasse.
- Øglænd, Harald 1960: *100 år Varhaug Sparebank. Varhaug – Jæren*. Oslo: Varhaug Sparebank.
- Øverland, Ole Andreas 1909: *Det Kgl. Selskap for Norges Vels historie gjennom hundre aar 1809–1909. I. Vicestattholder prins Fredrik av Hessens præsidium 1809–1813*. Kristiania: Grøndahl.